

Повідомлення

Козацька
спадщина

СТАРА САМАРЬ, СТАРИЙ ТА НОВИЙ КОДАК В ІСТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

В історії Дніпропетровська до цього часу актуальною є дата початку міської історії, яка виводиться з проекту побудови так званого Катеринослава-Кільченського – 1776 р. Таке датування, як і прийнята в дорадянський час традиція виводити міську історію від візиту імператриці Катерини II, акцентує увагу на ролі певних вищих чинників, що мають санкціонувати виникнення міста.

Досліджуючи широкий контекст заселення і господарського освоєння степової України XVI–XVIII ст., професор В. Пірко дійшов висновку, що велика кількість міст регіону бере свій початок від більш ранніх поселень і їх історію варто розглядати з часу заснування цих поселень, причому у випадку Катеринослава необхідно враховувати розвиток кількох населених пунктів [3, с. 180]. Увагу на нелогічність ігнорування козацької складової в історії міста звертали доктори історичних наук, професори Ю. Мицик [2], Г. Швидько [5], А. Бойко [1]. Автор цих рядків спільно з В. Старостіним та О. Харланом підготували дослідження, в якому робиться спроба системно вивчити чинники, які обумовили розвиток міського життя на терені сучасного Дніпропетровська [4]. Нижче пропоную шановному читачеві концентровані висновки, що обумовлено розмірами статті.

Підхід, який розпочинає історію міста від юридичного акту, не спрацьовує в умовах степового прикордоння, до якого в XVI–XVIII ст. належав наш край. У цьому контексті відносити поселення до міського типу дозволяє наявність низки певних ознак, які мають враховуватися комплексно. Поселення є містом, якщо відіграє роль комунікативного, торговельного, ремісничого, культурного (церковного), воєнного та адміністративного центру для певної території, на якій наявні інші населені пункти. Додатковими чинниками, які вимагають врахування, є чисельність населення та архітектурні особливості. Цікавою проблемою є наявність/відсутність безперервної урбаністичної традиції на терені нашого міста. Основна увага вищезгаданих дослідників концентрується на Старій Самарі, Старому і Новому Кодаку, які в тогочасних документах маркуються означником “город”

Стара Самарь, Старий та Новий Кодаки, пройшли у XVI–XVIII ст. певну еволюцію. На неї впливали як внутрішня логіка розвитку, так і зовнішні чинники. Життєздатність, серед інших факторів, обумовлювалася природністю/штучністю виникнення поселення.

На жаль, поки що Новий Кодак, Половиця, Кам'янка-Лівобережна археологічно повністю недосліджені, а Старий Кодак, Усть-Самара і Лоц-Кам'янка досліджені лише фрагментарно. Наявні вже зараз, попри фрагментарність досліджень, археологічні матеріали свідчать, що Стара Самарь вела активне торговельне життя в XVI ст., коли писемних джерел про її функціонування фактично не збереглося.

Чи засновувалися тут укріплення за урядовим указом, чи поставали як наслідок місцевої ініціативи (що значно вірогідніше власне з огляду на відсутність писемних джерел) – не так важливо через наявну природну, економічну потребу в таких укріпленнях. Мотиви появи Старого Кодак уряд Речі Посполитої окреслив чітко. Він виникає як важливий воєнно-стратегічний пункт, мілітарна опора планованої польської колонізації регіону. Причини виникнення Нового Кодак певною мірою повторюють причини появи Старої Самарі. Так само важливий торговельний шлях, так само перевіз – і лише згодом набуття адміністративних і воєнних функцій.

Випробуванням на міцність для кожного з цих населених пунктів став початок XVIII ст., коли внаслідок воєнно-політичних подій вони були зруйновані і на певний час

втратили оборонні функції. Старий Кодак так і не відновив свого значення – Кошу вдалося не допустити сюди залогу центрального (російського) уряду, а сам він не мав потреби і можливостей у плучному підтриманні розвитку цієї фортеці.

Інша доля спіткала Стару Самарь. Після повернення запорожців під російську протекцію і внаслідок російсько-турецької війни 1735–1739 рр. її укріплення було відновлено, а сама вона знову, як і після 1688 р., стала місцем розташування військових відділів центрального уряду. За значенням для контролю над Вольностями у XVIII ст. Старосамарський ретраншемент можна порівняти хіба що з Новосіченським – перший символізував урядову присутність на півночі Вольностей, другий пильнував саму Січ.

Однак тільки воєнною складовою піднесення Старої Самарі в другій половині 1730-х рр. пояснити неможливо. Внаслідок природності її постанов і зручного розташування, життя не припинялося тут після зруйнування Богородицької фортеці і значно пожвавилось завдяки переселенцям під час війни 1735–1739 рр. Проте її екстериторіальність стосовно Коша і утворення тут сотні Полтавського полку зіграли зі Старою Самарою злий жарт. Фактично, мешканці міста мали вести із запорожцями війну. Для старосамарців ці “бойові” дії виявилися програшними – спочатку, правдами і неправдами, Січ домоглася обмеження перевозу; згодом низовики створили умови, в яких неможливо було займатися господарством. Ліквідація сотні і передання Старої Самарі під юрисдикцію Коша були фактичним визнанням неможливості далі жити в умовах економічної блокади з боку запорожців.

Новий Кодак вийшов з важких часів початку XVIII ст. з найбільшими здобутками. Місто не тільки відновилося як важливий господарський і торговельний центр. Унаслідок жвавого економічного розвитку Новий Кодак зростає і набуває адміністративних функцій – стає паланковим центром, що також сприяло його піднесенню. Звичайно, його еволюція не була тільки висхідною. Політика втручалася то введенням митних тарифів, то набігами, то намаганням центральної влади повернути мешканців Нового Кодаку на старі місця проживання. Проте до 1790-х рр. внутрішніх резервів вистачало як на опір, так і на розвиток.

На початку ми вже говорили, що в центрі уваги перебувають ті населені пункти, які означаються в документах як “город”. Зрозуміло, що «город» не обов’язково є тотожним місту і тому варто поговорити про ознаки міста і можливість застосування цього терміна щодо Старої Самарі, Старого і Нового Кодаків.

Критерій чисельності населення мало що дає для визначення типу поселення, адже треба враховувати, по-перше, історичний період, оскільки пересічне європейське місто часів Середньовіччя значно відрізняється від міста XVIII ст. По-друге, важлива демографічна ситуація в певному регіоні в певний час. Чисельність міщан українського Правобережжя на середину і кінець XVII ст. непорівнянна; те саме можна сказати про міста багатьох німецьких земель до і після початку Тридцятилітньої війни. Тому показник чисельності населення враховувати варто, але він має відносний характер і має аналізуватися в порівнянні з чисельністю населення інших поселень регіону.

Можливим (і традиційним в нашому випадку) є підхід, який передбачає офіційне визнання за поселенням статусу міста відповідними державними органами. Це, однак, передбачає наявність таких органів і достатньо високий рівень регулювання життя суспільства. Для нашого регіону в XVI–XVIII ст. такий підхід може виконувати лише допоміжну роль, оскільки Кіш дуже насторожено ставився до втручання центральних урядів у справи підконтрольної йому території, а сам не вважав за потрібне займатися офіційним ранжуванням поселень у Вольностях.

Ключовим, на нашу думку, у визначенні міського характеру населеного пункту є виконання ним функцій центру для округи, яка включає в себе інші поселення різного типу. Обов’язковим у такому випадку є комплексний підхід. Адже місто може бути воєнним, адміністративним, культурним, комунікативним, торговельним та ремісни-

чим (згодом – промисловим) центром певної території. До зовнішніх ознак варто віднести регулярність забудови, наявність громадських центрів у планувальній структурі поселення. Спробуємо поглянути під таким кутом зору на розвиток Старої Самарі, Старого і Нового Кодаку.

Для Самарі XVI–XVII ст. наразі фіксуємо виконання торговельних, комунікативних та воєнних функцій міста. Ймовірно, до них можна долучити й ремісничу, але для підтвердження вагомого розвитку власного ремесла потрібні подальші дослідження. З часу побудови Богородицької фортеці значно посилюється воєнна функція. Місто не лише захищає місцеве населення, а і слугує базою для виправ на Кримський ханат та центром присутності російських військ у Вольностях. Уряд стимулює оселення тут ремісників та купців і надає право на міське врядування. Планування було регулярним – порядковим, а вулиці зорієнтовано на фортечні брами. Місто мало три площі – адміністративного, торговельного та культово-торговельного призначення.

Після відновлення Старої Самарі в другій половині 1730-х рр. вона набуває статусу сотенного міста, тобто стає адміністративним центром округи. Але водночас із формальним визнанням починається фактичний занепад торгівлі та ремесла, юрисдикція звужується тільки до власне міських меж у зв'язку із занепадом інших поселень Старо-самарської сотні, зменшується чисельність населення. Підсумком став згін людей 1762 р., після чого навіть поступове заселення у 1770-х рр. вже не повернуло Старій Самарі втрачених функцій міського центру.

Старий Кодак одразу після побудови мав воєнну функцію, яку символізував комендант, та адміністративну – її втілював губернатор. Біля фортеці розташовувалося торговельно-ремісниче поселення, проте воно було орієнтованим переважно на задоволення потреб гарнізону. Всередині фортеця не мала поважної забудови, за межами стін планування переважно вільне, пристосоване до рельєфу. Після встановлення над Старим Кодаком козацького контролю він зберігає воєнну, але, найімовірніше, втрачає адміністративну функцію. Повідомлення про кодацького полковника в документах кінця XVII – початку XVIII ст. не дозволяють однозначно вирішити питання про його резиденцію. Протягом другої половини XVII ст. Старий Кодак виконує комунікативну функцію як перевалочний пункт постачання Січі збіжжям. Проте після зруйнування укріплень на початку XVIII ст. Старий Кодак не повернув собі колишнє воєнне значення і поступово втрачає елементи міських функцій. Очевидно, найточнішим означенням для нього є “фортеця зі слободою”

Новий Кодак постає як населений пункт, що обслуговує з правого берегу Дніпра Кодацький перевіз. Свідчення про його розвиток в другій половині XVII ст. вкрай фрагментарні, що пов'язано із домінуючою воєнною роллю Старого Кодака та застосуванням назви “Кодак” до обох населених пунктів, що фактично не дозволяє визначити, до якого з Кодаків відноситься інформація джерел. Проте пересування значних мас військ на кримському напрямку у мазепинську добу згадують його як важливий комунікативний центр. Розквіт Нового Кодаку припадає на XVIII ст. Воєнно-стратегічне значення цієї фортеці не варто перебільшувати – з роллю Старого Кодаку у XVII ст. його порівняти не можна. Фортеця мала захищати населення округи і прикривати перевіз. Новий Кодак набуває функцій адміністративного центру, перетворюючись на паланковий центр, у віданні якого знаходиться близько 12 тисяч кв. км. терену на Правобережжі та дніпровські острови.

Місто проводить як місцеву, так і транзитну торгівлю, оснащується інфраструктурою для її обслуговування, стає центром розвитку ремесла. Для виконання різноманітних міських функцій наявні адміністративні будинки та громадські місця. Розпланування в межах міських укріплень було регулярним – порядковим, поза ними – більш вільним. Новий Кодак вирізняє з-поміж інших досліджуваних населених пунктів виконання функцій церковного центру, причому як для прилеглих поселень самою Миколаївською

церквою, так і для північних паланок Вольностей завдяки перебуванню тут центру Старокодацького хрестового намісництва. Таким чином, протягом другої половини XVII – XVIII ст. Новий Кодак еволюціонує і набуває стійких міських ознак.

Підсумовуючи, зазначимо, що новозаснований Катеринослав розглядався владними структурами Росії як один з центрів імперії і з ідеологічної точки зору не міг мати нічого спільного з попередніми козацькими поселеннями. Проте в процесі його побудови довелося звернутися до вже обжитих місць і використати ресурси та структуру Нового Кодаку та інших населених пунктів козацької доби.

Література

1. *Бойко А.* Питання будівництва Катеринослава в працях Д. І. Яворницького (Матеріали до історії Катеринослава) // Проблеми історіографії та джерелознавства запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького. – Запоріжжя, 1993. – С. 62-72.
2. *Мицик Ю.* Як виникло наше місто // Мицик Ю. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997. – С.128-153.
3. *Пірко В.* Заселення і господарське освоєння степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 2004.
4. *Репан О., Старостін В., Харлан О.* Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська // Хроніка-2000. – К., 2007.
5. *Швидько Г.* Пошуки істини (До початкової історії м. Дніпропетровська) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип.1. – Дніпропетровськ, 2001. – С.107-121.